УДК 2(091) (477): 1(091) (477) Б81

«ПРЕДСЛОВІЄ К БЛАГОВЪРНОМУ *И* ПРАВОСЛАВНОМУ ВСЯКОГО ЧИНА, ВОЗРАСТА ЖЕ И САНА ЧИТАТЕЛЕВИ» Г.Д.СМОТРИЦЬКОГО - ВИЗНАЧНИЙ ТВІР ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ОСТАННЬОЇ ЧВ. XVI- ПОЧ. XVII СТОЛІТТЯ.

Бондарчук Я.В.
директор Центру вивчення
спадщини Острозької академії

Національний університет «Острозька академія»

Однією з найбільш цікавих та маловивчених сторінок діяльності культурно-освітнього осередку м. Острога останньої чв. XVI - початку XVII ст. є полемічна література. У дослідженнях полемічних творів острозьких книжників, увага науковців головним чином концентрується на аналізі їх в соціальному, національному та морально-етичному аспектах, як могутньої ідеологічної зброї в боротьбі з католицькою експансією в Україні. Що стосується філософських та релігійних питань, головна увага припадає на вивчення богословських дискусій між православними та католиками, оскільки головний вектор ідеологічного протистояння проходив саме між цими конфесіями і майже весь полемічний запал острозькі полемісти витрачали на боротьбу з апологетами унії та католицизму. Існує чимало пам'яток богословських дискусій між православними та католицькими полемістами, але майже не збереглось творів, що стосуються полеміки між православними та протестантами. Протестанти виступали союзниками православних в боротьбі із засиллям католицької церкви і полеміка з ними не мала такого загостреного характеру, тому вона майже не вивчена в науковій літературі. Проте, будучи політичними союзниками в боротьбі з гегемонією католицизму, ці конфесії залишались ідеологічними опонентами в деяких питаннях віри. Головними з цих питань були догмат єдиносущності Святої Трійці та вшанування ікон. У кінці 1570-х - на початку 1580-х років, коли ідея унії з католиками, відроджена П. Скаргою в трактаті «Про єдність церкви Божої» (1577), ще тільки починала набирати силу і не була ще такою гострою та болючою, острозькі письменники могли приділяти більше уваги полеміці з протестантськими течіями, серед яких найбільшого поширення набув антитринітарський рух. У контексті полеміки з антитринітаріями особливе значення мала друга передмова до Острозької Біблії 1581 р. - «Предсловіє к благовЪрному и православному всякого чина, возраста же и сана читателеви» написана ректором Острозької академії Г. Д. Смотрицьким. Очевидно, це був перший зразок полеміки з антитринітаріями в Україні XVI століття.

Не можна сказати, що «Предсловіє к благовЪрному ...читателеви» зовсім пройшло поза увагою літературознавців та істориків, але цей твір вивчений ще недостатньо. Навіть у працях М.С. Возняка [4;344-345,393-399], М. Гру шевського [6;147], Д. Чижевського [19;744-745], присвячених історії української літератури, про нього немає ніякої інформації. Невеликі фрагменти «Предсловія...» приведені в Історії філософії України [14;206]. Твір згадується в монографіях П.К. Загайко [7; 15], Н.М.Яковенко [20;258]. У монографії М.С. Грицая, В.Л.Микитася та Ф.Я.Шолома «Давня українська література» [5; 118] відзначено, що в «Предсловиі к благовЪрному и православному всякого чина, возраста же и сана читателеви», надрукованому в Острозькій Біблії (1581) Г.Д. Смотрицький «прямо виступив проти іновірців і, маючи на увазі, римсько-католицьку пропаганду, і, звичайно, книгу П. Скарги 1577 р. зупинився на питанні «про походження Святого Духа», першим з українських письменників-полемістів виступив друком хай ще й зі слабою і несміливою відповіддю на випади католиків проти православної церкви» [5; 118]. Це не зовсім вірно, оскільки у своєму «Предсловиі...» Г.Д.Смотрицький виступав не проти католиків, а проти антитринітаріїв, і зупинився не на питанні «про походження Святого Духа», а на догмі єдиносущності Святої Трійці. Найбільш докладно полемічні ідеї «Предсловія...» аналізуються у статті, присвяченій Г.Д. Смотрицькому, професора І.Д.Пасічника, опублікованій в збірнику «Острозькі просвітники XVI-XX ст.» [12;44-55]. Мета

даного дослідження зосередити увагу на полеміці Г.Д.Смотрицького з антитринірарія-ми відносно догмату єдиносущності Святої Трійці в його «Предсловії к благовЪрному... читателеві» та визначити місце цього твору в релігійно-ідеологічній боротьбі в Україні останньої чв. XVI- першої пол. XVII ст.

Ідеологічним корінням антитринітарського руху, що особливо поширюється в Речі Посполитій і, зокрема на Волині, з другої половини XVI ст. була єресь аріанства, яка виникла в Александрії в IV ст. із вчення священика Арія (пом 338р.). Згідно з вченням Арія, яке він вперше сформулював у 318 р., Хрисос не є «єдиносущним Отцю», тобто не є Богом. У цьому твердженні втілилося давнє язичницьке уявлення про Христа, як про істоту не вічну, а створену Богом-Батьком, нижчу в порівнянні з ним. Аріанство не випадково виникло саме в Алесандрії - цьому «найвеличнішому торжищі всесвіту», куди стікались не лише всі товари світу, але й релігійні та філософські ідеї, перехрещувались та перетирались різні богословські системи та культури. Саме тут очищене від всіх антропоморфних ознак християнське поняття про Бога, як «чисте Буття», абсолютно безпристрасне та відірване від земного світу, повинно було зійтись з язичницьким антропоморфним уявленням про Бога. Як писав відомий дослідник аріанства Гуоткін, строга християнська філософія Божества, яка задовольняла всіх, хто був розчарований примітивним політеїзмом, зустрілась із східною містерією та неоплатонівською філософією філоно-орігенівської школи, що йшла назустріч християнству і розуміла Логос як посередника між Богом та людьми. Якщо про християнського Бога можна було тільки думати, а не молитись йому, тому що це було чисто філософське «буття», то для релігійного переживання більше підходили Боги Олімпу. Звідси виникло цікаве явище. Філософія, що розвивала концепцію Єдиносущного, в той же самий час не відмежовувалась від політеїзму, а тягнула його за собою. «Вбивши (язичницьку) релігію вона намагалась спертися на тих же самих богів, яких вона розгромила» [1;115]. Проте, язичницька думка могла іти назустріч християнству тільки до визначеної межі: вона могла визнати Христа рівним з жителями Олімпу Богом в розумінні богів політеїзму, але не могла назвати Його «Єдиносущним Сущому». Про це і заявило аріанство.

У XVI ст. єресь Арія розгорілася з новою силою, під іменем антитринітаризму, що виділяється з реформаційного руху в Польщі в 1562-1565 роках. У той час, коли інші реформатори (лютерани кальвіністи,), щоб зберегти зв'язок з давньохристиянською церквою, визнавали догмат про Святу Трійцю недоторканим, хоча й незбагненим для людського розуму таїнством, антитринітарії намагались піддати його критичному аналізу на основі Писання та з точки зору розуму. Особливо численні були аріани в Італії. Однак інквізиція змусила їх покинути вітчизну та шукати притулку в протестантських країнах, переважно Швейцарії, Англії, Німеччині, але й тут їх доля не була кращою [2;102-103]. Вигнані звідти вільнодумці нарешті знайшли собі місце в Польщі, яку в той час називали «країною без кострів» та «гніздом не однієї, а всіх єресей» [16;37]. У другій пол. XVI - першій пол.XVII ст. аріанською «пошестю» були охоплені майже всі українські землі - Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, Закарпаття. Не без підстав в одному з своїх послань Іван Вишенський скаржиться, що «поєретичіли всі обиталельницы Малой Росіи» [3;56].У Галичину антитринітаризм проник ще в середині XVI ст. У 1560-ті роки аріани вже проводили тут свої собори., зокрема, один з перших їхніх синодів відбувся в м. Ланцуті у 1565 р. [9;53].

У другій пол. XVI ст. антитринітаризм набув значного розмаху і на Волині, яка відігравала в ті часи роль культурного центра України. У 70 -х роках XVI ст. на Волині розгорнув свою діяльність відомий російський вільнодумець Феодосій Косой із своїм найближчим соратником Ігнатієм. Доктрина Феодосія Косого була тісно пов'язана з аріанством. Він вчив, що Христос був просто людиною, яка стала Божеством в результаті праведного життя, насиченого подвигами та терпінням [9; 193-194]. Аріанські громади існували в Острозі та інших містах, що належали В.-К.Острозькому, наприклад, у Острополі та Костянтинові [8; 112]. Аріанською ідеологією захоплювались навіть люди з найближчого оточення князя Василя-Костянтина Острозького. Відомо, що при його дворі проживав аріанин Мотовило, якому князь виявляв велике довір'я, зокрема доручив дати

відповідь на книгу Петра Скарги «Про єдність церкви божої»(1577), що надзвичайно обурило консервативно настроєного Андрія Курбського [13;58]. Князь Василь-Костянтин, якого називали «сином гуманізму та Відродження», відзначався великою толерантністю у відношенні віросповідань та ренесансною широтою поглядів. Підтримуючи Острозьких книжників в їх полемічній боротьбі з ідейними суперниками, він ніколи не чинив над ними фізичного насильства. Навіть у розпал боротьби з католицизмом, не закрив на своїх землях жодного костелу. За його князювання в Острозі діяли не тільки православні храми, а й католицький костел, і єврейська синагога, і татарська мечеть, і святині кальвіністів та аріан.

Поширення ідей аріан, скерованих проти догми єдиносущності Св. Трійці, підривало не тільки католицьку релігію, а й загальні засади християнського віросповідання і надзвичайно турбувало острозьких книжників. Настав час бити на сполох. Тому другу передмову до Острозької Біблії, розрахованої на широке коло читачів, Г.Д.Смотрицький, напевно, із згоди В.-К. Острозького, присвятив боротьбі саме з противниками догмату Св. Трійці. Суперечка про єдиносущність Св. Трійці і, зокрема, про природу Христа виходила за межі суто богословської проблеми. Вирішуючи питання про співвідношення божественної та людської природи Христа, мислителі XVI століття фактично вирішували питання про природу самої людини. Ствердження того, що Христос мав і людську і Божественну сутність відкривало безмежні обрії духовного розвитку кожної людини, яка усвідомлювала себе як частку Божества. Заперечення Божественної природи Ісуса обмежувало і духовні перспективи людини, замикало її в самій собі.

У «Предсловії к благовЪрному и православному всякого чина, возраста же и сана читателеви» Г.Д.Смотрицький відзначає, що «в настоящее и время последнее... разгорЪся великій пламень злохитрых и многоглавных єресей» [17;208]. Найстрашніша з них - ересь послідовників Арія - антитринітаріїв, які «трехсоставного божества коснутися дерзнуша» [17;208]. Смотрицький переконливо доводить невірність аріанського твердження, що Христос є не Богом, а людиною. Для цього він використовує слова пророка Ісайї, у яких підкреслюється, що Христос є Божеством: «Яко отроча родися нам сын и дасться нам. Єму же власть на рамЪ. его и миру его нЪсть предЪла. И нарицаєтся имя его велика совЪта ангел, чуден совЪтник, Бог крЪпок, владыка, князь сміренія, отец будущаго вЪка» [17;205]. Палко захищаючи догмат про єдиносущність Бога-Батька, Бога-Сина та Бога - Святого Духа, Г. М. Смотрицький пише, що Христос мав дві природи: людську та Божественну. Щоб переконливіше довести це до читача, він приводить епізод з Євангелія про об'явлення воскреслого Христа апостолам. Коли апостол Фома, який не вірив в те що перед ним стоїть живий Спаситель, торкнувся до його тіла і ран, він пізнав не божественну сутність Христа, а його людську природу, яку ми пізнаємо «виденієм с осязанієм». Тому, на захоплений вигук Фоми «Бог мой», Христос заперечив: «Что мя глаголеши Бога, никто же Бог, токмо един на небесах» [17;206]. Божественна природа Христа полягає в єдиносущності Святої Трійці, тобто у поєднанні його з Богом-Батьком та Богом-Святим Духом. Вищу трансцендентну сутність Христа можна пізнати не органами зору та дотику, а «смьішленієм с вЪрою», «блажен невидЪвшеи и веровавшей» [17;206]. Герасим Данилович просить благовірних читачів не піддаватися на «бесовскія козні» єресей, глибоко розуміти «Божество Христово», що Христос не тільки є «сын Давидов», як відповіли йому законовчителі, а «сам же сын Бог сый истинен, отцу же и святому духу единосущен». Філософський пафос трактату Смотрицького у ствердженні людини. Доводячи, що людська та божественна природа Христа є дві різні природи, які зливаються між собою, Смотрицький доводить, що людина може досягнути божественних вершин досконалості.

У кінці передмови автор смиренно просить не судити його за недосконалість його «Предсловія...», яке він написав, як умів, щоб захистити істину. Він не міг мовчати, «понеже людіє молчат, каменіє вопити понудися» [17;212]. Самоприниження автора не слід сприймати в буквальному смислі. Цим прийомом Г.Д. Смотрицький віддавав данину літературній традиції. Хоча він і називає себе «простаком», насправді він зарекомендував себе не тільки як талановитий полеміст, але і як ерудований богослов, знавець реліг-

ійної літератури, добре освічений в питаннях богословської схоластики [7; 15]. Характерною стилістичною рисою «Предсловія...», як і всіх інших літературних творів тієї доби є «риторизм», тобто побудова у формі промови [19;744-745].

Герасим Данилович закликає читача не просто читати Біблію, а «іспитати» Писання, тобто відчути його душею. На його думку, текст Святого письма не можна сприймати лише розумом, обгрунтовуючи його істини з допомогою аргументів світських наук, потрібно духовно емоційно переживати Писання: «Читаніє бо письменное умрТицвляет, испытаніє же духовное оживляет» Як і для інших острозьких книжників. Для Г.Д.Смотрицького головне значення у пізнанні Божества має не розум, а духовне співпереживання, емоційне сприйняття тексту [14;206]. Оскільки перед мудрістю Біблії згасають всі науки., як зірки перед сонцем, немає потреби сприймати її науково обґрунтовуючи. Це був ще один випад проти антитринітаріїв, які вважали, що головним критерієм у сприйнятті біблійних текстів повинен бути людський розум [18;4]. Письменник закликає знайти в Біблії суть про Христа і «вмістити» її в собі, пам'ятаючи «слово Христове, иже глаголя: «могій вмЪстити, да вмЪстит» [17;209], жити по заповідям Христа, «иже аще кто вЪсть волю господина свого, и не творит, мнеє осожденіє пріємлет, нежели невТщущій!» [17;209]. Закінчується передмова таким зверненням до читачів: «Писанія испытуй, могущая вмЪстити вміщай, творити прилЪжно не престай» [17;212]. Тим самим благовірний читач покаже приклад єретикам і поганам, «Они же, видЪвши наша добрая дела в православной вЪрЪ, с ними прославят отца, иже на небесах, купно с єдинородним его сыном и свесвятым благим животворящим его духом, в трех составах, в едином же существе» [17;212].

«Предсловіє» Г.Д.Смотрицького, надруковане в Біблії, розрахованій на широке коло читачів, не могло залишитись непоміченим. Очевидно під впливом цього твору, а також листів Андрія Курбського князь Василь-Костянтин Острозький не зближувався більше з аріанами, хоча, з іншого боку, на відміну від більшості православних, як і протестантів, ніколи не висловлювався вороже проти цього вчення [8; 115]. Очевидно також, що антиаріанське «Предсловіє» Г.Д.Смотрицького сприяло тому, що з 1580-х років у антитринітарському русі на Волині перемагає нова більш поміркована соціанська течія. Її представники, на відміну від аріан, нонадорантистів та інших проповідників не поклоніння Христу, не заперечували його божественності та виступали за поклоніння йому, як Богу [10;608.11;618.15;19]. Сторінки релігійно-ідеологічної боротьби, пов'язані з аріанством, неможливо викреслити з історії нашого народу. Про них нагадують зараз лише пожовклі від часу документи, антитринітарські трактати та нечисленні твори діячів православного табору, спрямовані на полеміку з ними на захист догмату єдиносущності Св. Трійці. Вони свідчать про те, якими тернистими стежками продиралась невгамовна людська думка в пошуках істинного розуміння Христа та усвідомлення самої людини як іскри Божої та частки Божества.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев И.Д.Ариане. //Христианство.Энциклопедический словарь. - Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1993. - Т.1. - С. 113-116. - С. 115.
2. Ариане. // Энциклопедический словарь (гл. ред Андреевский И.Е.).- С-Петербург :Эфрон И.А., Лейпциг: Брокгауз Ф.А.,1890. Т. II. - С. 102-103.
3. Вишенський І. Твори. Пер. В. Шевчука. - К.: Дніпро, 1986. - 247 с.
4. Возняк М.С. Історія української літератури (у 3 томах) - Львів: Просвіта, 1920. - Т.1. Перевидання - Львів: Світ, 1992. -696 с.
5. Грицай М.С., Микитась В.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. - Київ: Видавництво об'єднання «Вища школа», 1978. - 415 с.
6. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - Сакт-Петербург, 1911. - 400 с. Перевидання Київ: Либідь, 1992. -400 с.
7. Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI- початку XVII ст., в боротьбі проти Ватикану і унії,- Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1957. - 85с.
8. Kempa T. Konstanty Wasil Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) Wojewoda kijowski I marszałek ziemi wolynskiej.- Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. - 288 s.
9. Левицкий О. Социанство и Юго-Западной Руси. //Киевская старина. - 1882. -Т.Н..
10. Любимов Н.Н. Социн Фауст.//Христианство. Энциклопедический словарь, (гл. Ред. Аверинцев С.С.). - Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1993. - ТЗ. - С.608-609
11. Любимов Н.Н. Социанство. //Христианство. Энциклопедический словарь (гл.ред. Аверинцев С.С.)- Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1995. Т.З. - С. 618-620.

12. Пасічник І.Д. Герасим Смотрицький (р.н.невід. - 1594 або 1597) // Острозькі просвітники XVI-XX ст.. - Острог: Університет «Острозька академія»,2000. - С.44-55.
13. Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI - першій третині XVII ст.. - Київ: Наукова думка, 1994. -127с.
14. Роль Острозького культурно-освітнього центру в становленні і розвитку реформаційних та гуманістичних ідей. Історія філософії на Україні в 3 томах (гол.ред. Нічик В.М.) - Київ: Наукова думка, 1987. - Т.1.-398С.-С.206.
15. Социн (Фауст) Энциклопедический словарь (гл. ред Андреевский И.Е.).- С-Петербург: Эфрон И.А., Лейпциг: Брокгауз Ф.А.,1900. Т. II. - С. 19-21.
16. Тананаєва Л.И. Сарматський портрет. - М.: Наука, 1979. - 303 с. - С.37.
17. Українська література XIV-XVI ст.. Бібліотека української літератури. К. 1988. - С.208.
18. Халецький О.В.,Халецька Я.В.»І апостоли могли помилятись» // Зоря комунізму (Острог).-1984. №13. -С.4.
19. Чижевський Д. Полемічна література. // Енциклопедія українознавства. - Київ:Інститут Української археографії та джерелознавства ім.. М.С. Грушевського НАН України, 1995. Репринтне відтворення видання 1945 р. -800с.
20. Яковенко М.Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV-XVII ст.. - Київ: Критика, 2002. - 415 с. - С.258.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена одному з найменш досліджених творів полемічної літератури останньої чверті XVI ст. «Предсловію к благовЪрному и православному всякого чина, возраста же и сана читателеви» Г.Д.Смотрицького, надрукованому в Острозькій Біблії 1581 р. Визначається місце цього твору в ідеологічній боротьбі того часу. Особлива увага приділяється полеміці Г.Д. Смотрицького з антитринітаріями відносно догмату єдиносущності Святої Трійці.

RESUME

The article is devoted to one of the least investigated works of polemic literature in the last quarter of the XVI century by G.D.Smotritsky published as an introduction to Ostroh Bible 1581. The place of this work in the religious and ideological struggle at that time in Ukraine is determined.A special attention to the polemic of G. Smotrytsky with a sect of antitrinitaries concerning the Holy Trinity is paid.

РОЛЬ ЖІНОК ВОЛИНІ В РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ КРАЮ У XVI-XVII СТ.

Боровік Н.В.,
студентка IV курсу історико-філологічного
факультету гр. Л-9 (науковий керівник -
доцент Костянко О.П.)

Міжнародний університет «РЕГІ» імені академіка С.Я. Дем'янчука

В українській історії жінці належала особлива роль. І річ навіть не у тім, що вона була берегинею роду. З огляду на умови і час жінка нерідко була змушена керувати чоловічими справами. Бути прикладом благородства, мужності, патріотизму. Цілий ряд уславлених імен давніх часів засвідчує особливу роль жінки - благодійниці, меценатки, просвітянки.

З середини XVI ст. давньоруські вольності для жіноцтва лишаються тільки на українських землях, так як «Московщина в той час утвердилась як сильна деспотія і одним із перших актів закріплення народу стало знищення жіночої свободи»[1] . На Україні ж ця свобода залишалася ще довгі століття. «Деякі науковці пов’язують це явища з форпостом національної державності та осередком свободи на У країні - Запорозькою Січчю»[2]. Волелюбній дух козацтва сприяв також і« відродженню традицій стародавньої жіночої вольності амазонок та позначився на вихованні не лише хлопчиків, але й дівчаток»[3].

В загальному становище жінки в XVI-XVII ст. було зумовлене і тим, що багато чоловіків знаходилось на Запоріжжі і жінка самостійно господарювала, що підкріплювало її рівноправність з чоловіком. «Українська жінка мала право виступати в суді,